

*Psychoterapia***Psychodynamické aspekty osobnosti**

J. Štúrová

Psychodynamic aspects of personality**Súhrn**

Príčiny rizikového správania detí a mládeže korenia hlboko v skorom detstve. Kručiálnym bodom je neúspešná zmena dyadického vzťahu na vzťah triangulárny. Podľa toho, v ktorom období formatívneho obdobia má porucha korene, môžeme postulovať nároky na prevenciu a liečbu (lit. 9).

Kľúčové slová: riziková mládež, formatívny vek, triangulácia vzťahov

Summary

Reason of the disturbed behaviour of children and youth date back to the early childhood. The crucial point is unsuccessful change from the diadic reference to the triangular reference. According to the phase of formative period in which the given disturb has its roots, we can propose the model of prevention and treatment (Ref. 9).

Key words: youth at risk, formative period, triangulation of the reference

Rizikové deti a mládež sú vnútorne diferencovaná, nejednotná časť populácie. Sme ohrození tým, že na nich pozeráme ako na nedirefencovanú, jednoliatu kategóriu. S tým súvisí aj menšia miera efektívnosti preventívnych a nápravných metód, ktoré nerešpektujú špecifický stavu a nevychádzajú z porozumenia deťom a mladým ľuďom. Máme sklón pozeráť na mladých ľudí experimentujúcich s drogou, prípadne závislých ako na zanedbaných, nedostatočne kultivovaných, či primitívnych.

Výskumy Policajnej akadémie ČR z roku 1997 priniesli podnety pre narušenie zjednodušených pohľadov na rizikovú mládež. Štúdiom veľkej vzorky mladých delikventov, prostitútok, narkomanov a gymnaziálnej mládeže ukázali napríklad, že študenti gymnázia v hodnotovom koncepte mali profesionálny úspech, peniaze a zdravie, narkomani preferovali zdravie a slobodu, delikventi zdravie a rodinu. Narkomani v porovnaní so študentmi mali oveľa kvalitnejšie záujmy a hlbší vzťah k hudbe. Zo záverov tohto širokého výskumu vyberáme, že riziková mládež sa do svojich 11 rokov veku vyvíjala bez zjavných porúch, ich správanie bolo sociálne prispôsobivé, nevykazovalo žiadne známky patologického vývinu. Zdá sa, že korene ich neskoršieho sociálne patologického vývinu treba hľadať v oveľa skorších životných etapách, než sa porucha manifestovala (Sak, 1997).

Bratislavská štúdia životného štýlu detí a mládeže v mestskom prostredí z roku 1996, ktorá bola zameraná na užívanie drog a na násilie, priniesla závery, ktoré autorský kolektív nie celkom očakával. Ukázalo sa, že deti a mládež v mestskom sídlisku Bratislava – Petržalka majú ľahký a nekomplikovaný prístup k droge, ale že ju užívajú oveľa menej, ako sa predpokladalo. Vitálne nebezpečný sa ukázal deficit podnetného prostredia, deficit pocitu bezpečia a domova. Viac ako 6 % detí a mládeže vo veku 12 až 18 rokov sa priznalo, že nosí pri sebe funkčnú strelnú zbraň. To znamená pri veľkosti výskumného súboru takmer 60 zbraní v ich rukách. Hrozivý bol údaj, že 95 % trávi voľný čas pri obrazovke televízora alebo počítača. Vyše 20 % respondentov uviedlo suicidálne myšlienky počas predchádzajúceho školského roka. (Životný štýl mladej generácie v Petržalke, 1998). Naznačuje sa, že deti a mládež v nepodnetnej anonymnej sídliskovej aglomerácii sú ohrození depresívnym vývojom. Nemôžeme vylúčiť, že u časti mládeže je latentný depresívny alebo neurotický vývin oveľa vážnejšou hrozbou než manifestovaná porucha správania, či experimentácia s drogou.

Anna Freudová (1927, 1930) neskôr spolu s Dorothy Burlinghamovou, Jean Lampl de Grootovou a inými psychoanalytičkami priniesla koncept rizikového správania detí a mládeže. Tvrdila, že existujú dve skupiny detí a mládeže:

- jedna skupina trpí tým, že ich primitívne, nediferencované pudové deriváty prekonávajú nestabilné obranné štruktúry. Tieto vpády neorganizovaného a nediferen-

Psychiatrická nemocnica Ph. Pinela v Pezinku

Adresa: PhDr. Jana Štúrová, PhD., Psychiatrická nemocnica Ph. Pinela, Malacká cesta 63, 902 18 Pezínok

covaného pudového materiálu nemôžu byť usmerňované a korigované racionálnymi a morálnymi korektívami, pretože tie sú príliš slabé. Sú nestabilné, fragmentované, alebo úplne chýbajú,

- druhá skupina trpí tým, že do ich rigidného obranného systému, ktorý je pevný, vstupujú obdobné pudové deriváty, prípadne nazhromaždené emocionálne nepriaznivé obsahy skúseností. Tieto poruchy sa nezakladajú na tom, že nevedomý materiál nenachádza korekciu v dostatočnom morálnom a racionálnom obrannom systéme, ale v sile, ktorá ho naruší a dezorganizuje.

Americkí výskumníci Peterson a Quay urobili v šesťdesiatych rokoch minulého storočia faktorovú analýzu záverov im dostupných výskumov osobnosti juvenilných páchatelov trestnej činnosti. Zistili, že mladiství páchatelia trestnej činnosti vytvárajú dve skupiny osobnostných štruktúr, ktoré sú charakteristické:

- prvú skupinu charakterizovala explozívnosť, nezdržanlivosť, sklon k vzburám, hostilita, tendencia biť sa a organizovať úteky. Ich sebahodnotenie nevykazovalo kolísanie a mali dobré sociálne zručnosti,
- druhá skupina bola charakteristická plachosťou, sociálnou izolovanosťou, sklonom k hypochondrii, častými bolesťami hlavy. Mali výrazne nižšie alebo nestabilné sebahodnotenie, sklon k únikom pred zložitými situáciami. Boli úzkostní a neistí, v anamnéze mali pokusy o suicídium (Miller, 1976).

Dnes by sme mohli prvé skupiny pomenovať ako osobnosti s vývinom, ktorý vo vyššom veku označujeme za psychopatický, druhé skupiny ako osobnosti úzkostne neurotické alebo s depresívnym vývinom.

Tieto názory korešpondujú s novšími konceptmi. Sipilä (1982) rozdeľuje deviantné správanie na aktívne a pasívne. Aktívne je podľa neho viazané na skupinu a konkrétnu situáciu, príkladom je kriminalita. Príkladom pasívneho deviantného správania je duševná choroba. Túto teóriu použil Muhonen (1998) pri skupinovej práci s rodinnými príslušníkmi mladých ľudí ohrozených závislosťou. Prvá skupina mládeže boli aktívni adolescenti, ktorí sa v škole nedokázali sústrediť a vyučovanie narúšali. Nemali hobby, ktoré vyžaduje záujem, trpezlivosť, výdrž. Niektorí z tejto skupiny mali skúsenosť s alkoholom a drobnými krádežami. Druhú skupinu tvorili tichí, ostýchaví jedinci, ktorí mali problémy v sociálnej interakcii s rovesníkmi. Neboli schopní nájsť si priateľov a boli neistí v kontaktoch s druhými ľuďmi. Zvyčajne mali kontakt len s mladšími deťmi (Quo vadis, výchova? 1898).

Súčasná teoretická východiská pri formulovaní pojmu osobnosť rizikového jedinca sú obrazom nejasností, výsledok hľadania nie je uspokojivý. Uvádzané koncepty síce korešpondujú so skúsenosťami praktikov, ale zameriavajú sa len na správanie, vonkajší prejav detí a mládeže a nehovorí o príčinách javu. Môžeme vysloviť tézu, že rizikový jedinec je jedinec s nevyzretou osobnostnou štruktúrou a závislosťou od drogy, či poruchy správania alebo delikventný vývin sú

jedným z príznakov jeho nestability (pozri Rohde-Dachser, 1982).

V práci s rizikovými deťmi a mladými ľuďmi nemôžeme očakávať jednoduché motívy. Sme presvedčení o význame formatívneho obdobia, to znamená zhruba predškolského veku, pre kvalitu života v dospelosti. Pre porozumenie toho, čo sa odohralo, kde môžeme hľadať príčiny vývinu odchýľujúceho sa od normy, použime hlbinné orientovaný model libidinózneho vývinu a vývoja vzťahovosti. Za kruciálnu pokladáme fázu zmeny dyadického vzťahu s matkou a prechod do triangulárneho vzťahu s otcom. Ide o nezdařenú trianguláciu vzťahov príklonom k otcovi.

Orálna fáza

Skorá orálna fáza je dramaticky dôležitým obdobím života dieťaťa, neskoršie dospelého. Od prvých dní po narodení zhruba do konca prvého roku života je dieťa celkom závislé od dospelých, dospelí sú nositeľmi základných informácií o svete. Dieťa svet prežíva v kategóriách dobrý – zlý, príjemný – nepríjemný, pokojný – nepokojný, istota – neistota, bezpečie – ohrozenie. Zdá sa, že duševný svet dieťaťa je chaotický, fragmentovaný, dieťa zatiaľ nedokáže rozlišovať hranicu medzi sebou a okolitým svetom. Láskyplná atmosféra a okamžité uspokojovanie jeho potrieb vnášajú do jeho vnútorného sveta pokoj a postupné základy poriadku. Jeho základná životná skúsenosť by mala byť **dôvera**. Z nej môže časom odvodzovať základy budúcej sebadôvery. V tomto období sa kladú podmienky pre jeho sebakoncept v budúcnosti s dimenziami istota alebo neistota, bezpečie alebo ohrozenie, sebadôvera alebo jej opak. Dieťa v tomto období prežíva **symbiózu** s matkou, primárnym objektom. Primárnym objektom nemusí byť nevyhnutne biologická matka, ale primárny objekt musí byť nevyhnutne ustavične k dispozícii, byť pokojný a empatický, aby dieťa mohlo rezonovať s jeho pokojom.

Dieťa v **neskorom orálnom období** je už biologicky zrelejšie a vyzbrojené predchádzajúcim obdobím. Začína sa vymedzovať zo symbiózy s matkou, odvracia pozornosť od seba k objektu mimo seba. Dieťa je schopné prežiť svoje hranice vtedy, ak je jeho zážitok dôvery a bezpečia dobre stabilizovaný predchádzajúcim vývinom. Vtedy môže dochádzať k tomu, že do vonkajšieho prejavu dieťaťa vstupujú prvé **deriváty agresívneho pudu**. V optimálnych psychologických pomeroch sa impulzy agresie a impulzy náklonnosti vyvíjajú v kooperácii: impulzy agresie napomáhajú expresii emócií a impulzy náklonnosti diferencujú a zušľachťujú agresiu. Tento proces je závislý od množstva vrodenej pudových síl a od kvality predchádzajúceho psychického vývinu. U dieťaťa so zážitkom dôvery vo svet a prevahou istoty bude tento proces napredovať. V tomto období sa kladú základy **nevedomého mechanizmu agresie obrátenej von alebo dovnútra**. Dieťa bez pocitu dôvery, dieťa neisté s veľkou pravdepodobnosťou nepoloží tieto základy dostatočne a v neskoršom živote bude ohrozené tým, že u nej preváži mechanizmus agresie obrátenej dovnútra, proti sebe. To bude základom širšej osobnostnej tendencie v podobe sebađeštrukcie. Popri tomto

vývine dochádza u dieťaťa bez dostatočnej dôvery a istoty k tomu, že sa izolujú impulzy náklonnosti, neskoršej lásky a impulzy agresie a ich vývoj sa uberať izolovane, nie v kooperácii. Izolované impulzy agresie ustúpia do nevedomého latentného konceptu duševného života, nevstupujú do vonkajšieho prejavu, do správania. To, že nie sú zreteľné, môže byť začiatok patologického vývinu a tiché poslušné dieťa uniká pozornosti dospelých. Izolované, odštiepené agresívne impulzy sa v latentnom ložisku nepriaznivých životných síl hromadia, často roky, a obohacujú sa o komponenty deštrukcie a hostility. Pôvodne ich agresia v sebe nemala, dostavia sa až ako následok chybného vývinu osobnosti.

Análna etapa

Análna etapa umožňuje, aby si dieťa osvojovalo a prepracovalo nové mechanizmy vo vzťahu k matke. Ako biologicky aj psychologicky dozrieva, odpútava sa od nej, začína sa pohybovať vo vonkajšom svete. V tejto separácii dochádza k jeho individualizácii, ale potrebuje, aby matka bola k dispozícii, kedykoľvek je zneistené, unavené, naráža na prekážky, ktoré sú zatiaľ nad jeho sily. Objavuje tiež svoje sily a vôľu. Pretože s nimi zatiaľ nevie narábať, v prirodzenej experimentácii sa môže správať tak, že dospelí povedia, že hnevá, je neposlušný. K takejto experimentácii môže dochádzať len u dieťaťa, ktoré si je isté láskou dospelých. Dieťa zneistené takéto správanie neriskuje, neexperimentuje so svojou silou a vôľou, prispôsobuje sa, takmer vždy na svoj úkor. V tomto období sa vyrovnávajú pomery medzi byť aktívny alebo pasívny, dať a brať, prijímať a odovzdávať, základy pre neskoršie milovať, či byť milovaný. Dieťa sa stretáva s obmedzeniami, matka mu už nie je ustavične k dispozícii. Často sa musí vyrovnávať s príchodom súrodencov, rivala v túžbe po láske a pozornosti. V tomto období časť rodičov môže empaticky zlyhávať.

Motívy zlyhávania bývajú rôzne. Môže to byť nezvládnutý vzťah k vlastnej agresivite, nadmerná závislosť od verejnej mienky a rigidné, neprimerané očakávania na detské správanie. Obdobie **vzdoru** je v tomto veku prejavom istej vnútornej sily dieťaťa, prejavom hľadania zrelších, menej závislých spôsobov existencie. Skupina detí nie je predchádzajúcim vývinom vyzbrojená a tieto manipulácie a experimentácie nenastanú. Dieťa už ovláda nevedomé obranné mechanizmy štiepenia a izolácie. Prirodzený proces sa uberať tak, že dieťa reaguje na matku aj hnevom, riskantné obsahy svojej skúsenosti izoluje a časom nepriaznivé emočné obsahy integruje do celkovo dobrého vzťahu k nej. V budúcnosti bude schopné zrelej a realistickej lásky, bez potreby idealizovať partnera. V optimálne komponovanom vzťahu s matkou dieťa zvláda rôzne výkyvy, nepravidelnosti a zmeny, ku ktorým i v opatere o deti dochádza. Výkyvy, ak nie sú nadmerné, či nad sily dieťaťa, posilňujú. Časť detí však inakosť, zmenu, novosť vníma ako hrozbu, nie je pripravená na prekonávanie nerovnomernosti. Jednou z charakteristík narcistického poškodenia je neschopnosť vyrovnávať sa so zmenou. Nesúhlas je prežívaný ako ohrozenie, budí úzkosť a je motívom defenzívneho útočenia alebo úteku zo situácie. Vtedy ide o se-

kundárny narcizmus, ktorý má kompenzačnú funkciu. Prekluje osobnostnú krehkosť, rigidnosť, nesaturovanosť emocionálnych potrieb prekrýva zdanlivo stenickým správaním. Pozitívny ohlas okolia je nevyhnutnou podmienkou udržania sebakonceptu. Potreba pozitívneho ohlasu a obdivu vo zvýšenej miere môže byť motívom veľmi príťažlivého a spoločensky žiaduceho správania. Spoločným menovateľom narcisticky poškodených ľudí však býva osamotenosť a neschopnosť rozvíjať vzťah. Pretože po úvodnom okúzení nezvládajú bežné peripetie vzťahu a zo vzťahu odchádzajú.

Falická fáza

Konečným obdobím formatívneho vývoja je falická fáza. Je to obdobie prechodu z dyadického vzťahu s matkou k **triangulácii** príklonom k otcovi. Otec, ako sa zdá, sa dostáva priamo do emocionálneho priestoru dieťaťa. Jeho význam v predchádzajúcich etapách spočíval hlavne v tom, že bol oporou matke, posilňoval jej pokoj a schopnosť rezonovať s potrebami dieťaťa. Teraz sa pre dieťa stáva mocnou a pevnou autoritou, predstaviteľom vonkajšieho sveta. Je nositeľom noriem, s ktorými sa dieťa bude stretávať po celý život, v podobe požiadaviek školskej dochádzky, zamestnania, ale aj zákona, tradícií. Vo vzťahu k otcovi má dieťa príležitosť naučiť sa zaobchádzať s vlastnou agresivitou. Ak je otec primerane emocionálne vrelý a dostatočne empatický, objavuje sa konfrontácia s jeho silou, s jeho postavením v rodine. Chlapec môže otca vnímať ako mocnú autoritu, to znamená oporu v neistote a nebezpečenstve, ale aj ako hrozbu, obmedzujúcu, prípadne trestajúcu postavu. Patrí k tomu aj poznanie, že otec má v určitých súvislostiach na matku väčšie právo ako on. Hľadanie vlastnej maskulinity môže mať podobu provokácií, boja, vzbury, ale aj uzmierenia, koalície, spoločných aktivít a záujmov. Cieľom, ku ktorému tento proces smeruje, je partnerstvo.

U dievčat proces vytvárania základov pre budúcu psychosexuálnu identifikáciu je zložitejší ako u chlapcov. Dievčatá vyvíjajú a upevňujú svoju femininitu podľa toho, ako otec reaguje na ich ženské spôsoby prežívania a správania sa. Tento proces u nich však by mal pokračovať návratom k matke, k partnerstvu s ňou. Položenie základov **psychosexuálnej identifikácie** by sa malo odvíjať smerom k dôvere k predstaviteľom opačného pohlavia a k partnerstvu s rodičom rovnakého pohlavia.

V neskoršej falickej fáze sa pudový vývoj stáva pomalší, menej výrazný. Tlaky pudových derivátov ustúpili do pozadia. Dieťa čaká vypracúvanie nových vzťahov a prechod do iného ako rodinného prostredia. Je to predovšetkým škola a nové autority v nej. Psychologický význam prvej učiteľky tkvie v tom, že vstupuje do vzťahovej siete dieťaťa. V optimálnych pomeroch sa prváčka učiteľka stáva pre dieťa mocným, emocionálne príťažlivým objektom, ktorý má napomôcť odpútaniu sa od rodičov. Vtedy býva učiteľka pre dieťa najvyššou autoritou a jej slová zákonom, nad ktorý niet. Keď dieťa nemá šťastie a učiteľka sa takýmto objektom nestane, emocionálne dobre komponované dieťa prípadný konflikt prekoná. Často sa upriami na iný objekt – inú učiteľku,

trénera, staršieho kamaráta. Všetky tieto postavy pomáhajú deťom odpútať sa od rodiny a orientovať sa v svete za jej hranicami. Môže sa však stať aj to, že nekvalitná učiteľka v prvom ročníku negatívne ovplyvní vzťah dieťaťa k škole a učeniu na dlhé roky.

Obdobie **latencie**, príprava nástupu puberty, je obdobím prudkého rastu fantázie, ktorá pripravuje intelektuálny rozvoj v neskoršom období. Je to obdobie uzatváranie nových vzťahov. V bezpečnom vzťahu ku kamarátom, kamarátkam rovnakého pohlavia sa odvíjajú vášnivé priateľstvá, u chlapcov často aj v bojovom nasadení, u dievčat vo veľkom zaujatí a s nežnosťou ako príprava na budúci heterosexuálny vzťah. V latencii sa deti často zaoberajú hľadaním svojich koreňov, môžu rozvíjať fantázie o vlastnom pôvode. Niekedy nie sú priateľské voči reálnym rodičom, ale treba im dobromyseľne rozumieť ako pokusu o emocionálne znehodnotenie rodičov ako mocných postáv detstva v záujme emancipácie od nich.

Puberta prebehne u väčšiny mladých ľudí bez nápadnosti. U časti mládeže, kde sa nezdarilo zvládnuť úskalnia vzťahov v predchádzajúcom vývine, môže prebiehať búrlivejšie. Aj vtedy je tu šanca, aby sa podarilo saturovať nenасыtené potreby a aby sa odohral žiaduci vývoj vzťahov, pretože puberta je replikou formatívneho obdobia. Ide predovšetkým o ukončenie triangulácie vzťahov v zmysle partnerstva s rodičom vlastného pohlavia a dôvery k rodičovi opačného pohlavia. Obtiažnosť tohto procesu korení v subtilnej sieti osobných motívov rodičov, nie vždy uvedomovaných, ktoré im bránia opúšťať rodičovskú pozíciu a učiť deti dospelému životu partnerstvom (Štúrová, 2003).

Deti a mládež ohrozené závislosťou od drogy, prípadne už závislí, sú výsledkom rodinnej štruktúry, ktorá nedokázala zabezpečiť podmienky pre ich optimálny vývin. Nevzretý osobnostný model nie je vybavený pre zvládanie konfliktov a kontroverznosti frustrujúceho moderného sveta. „Toxikomani nemohol integrovať časť svojho pudového života do kompromisov dospelosti, ktoré sa utvárali podľa princípu reality a ktoré porovnávajú a triedia to, čo by podľa princípu slasti mohlo subjektu priniesť ozačasnú uspokojenie. Toxikomanská osobnosť býva najčastejšie limitovaná oveľa viac silnou emocionálnou nezrelosťou ako prípadnou psychickou chorobou. V podstate je závislá od princípu slasti, od imperatívnych a dokonca nerealistických požiadaviek, ktoré vyzerajú, ako by išlo o nevyriešené, neprekonané obdobie detstva.“ (Bergeret, 1995).

Prevažujúci princíp slasti, neschopnosť oddialiť potrebu od jej uspokojenia, vložiť medzi ne určitý čas a úsilie, to sú charakteristiky závislých jedincov. Ich zraniteľnosť, túžba po orálnom uspokojení, predovšetkým po bezpečí, ustavičnej akceptácii, hladení, v jednoduchom, nekomplikovanom svete bez prekážok pripomína hľadanie strateného raja v materskom objatí. Nemožnosť vymaniť sa z puta k primárnemu objektu a utvoriť vzťah s otcom so všetkými peripetiami tohto vzťahu je v pozadí nevyriešeného vzťahu k vlastnej agresivite, k autoritám vonkajšieho sveta, k vlastnej maskulinite. U dievčat ani puberta často nevyriešila ambivalentný vzťah s matkou a nedostatočná odozva od otca komplikovali jej zrelý model prežívania a správania sa.

Ak uznáme navrhovaný koncept, núkajú sa praktické konzekvencie. Pri náprave porúch môžeme hľadať postupy vzhľadom na vývinovú fázu, v ktorej k poruche došlo, prípadne sa vývin fixoval: ak korene poruchy ležia v orálnom období, treba voliť postupy, ktoré prispievajú k hlbokému regresu jedinca a umožňujú nasýtiť potreby emocionálneho charakteru. Pôjde prevažne o vypracúvanie dôvery a minimalizáciu úzkosti. Bude žiaduce očakávať dlhodobejší proces ako pri poruchách, ktoré pramenia v neskorších vývinových fázach. Poruchy správania alebo delikventný vývin budú zrejme vyžadovať kratšie nápravné výchovné zaobchádzanie ako liečba depresívneho vývinu alebo liečba závislosti. Pri delikventnom vývine pôjde o postupy s dôrazom na stanovenie hraníc, vyrovnanie sa s autoritou a o ovládnutie socializovaných pravidiel správania sa. Kým pri prvej skupine porúch môže ísť o postupy introspektívne, poskytuje permissívnu podporu, v druhej skupine skôr o využívanie režimového systému s behaviorálnymi technikami.

Ak si uvedomíme, že vývin rizikových mladých ľudí je porušený v afektívnej oblasti, znamená to voliť postupy smerujúce do emocionálnej dimenzie človeka a nebudeme ohrození preceňovaním apelu na rozum a morálku. Najlepšou primárnou prevenciou je zabezpečiť podmienky života mladých ľudí od najútlejšieho veku tak, aby sa ich osobnosť posilňovala a aby boli schopní tvorivého, pozitívne satisfakcie prinášajúceho života. Ak chceme podporovať zrelšie spôsoby správania a emancipáciu od detstva, budeme minimalizovať jednosmernú komunikáciu dospelých s deťmi a budeme voliť skôr dialogické formy komunikácie.

Hilbinne orientovaný pohľad na človeka vidí korene jeho jedinečnosti, svojrázu v ranom detstve. Neznamená to však, že okolnosti jeho nástupu do života – emocionálne pomery, kvalita vzťahov, výchovy a udalosti, s ktorými sa on a jeho najbližší museli vyrovnávať, navždy určili jeho budúcnosť. Človek v procese dozrievania posilňuje seba výchovu, seba vládu, má možnosť voľby a aktívneho utvárania sebakoncepcie. Možnosť voľby majú aj malé deti. Záleží na dospelom svete, aby deti k samostatnosti a zodpovednosti za vlastný osud vybavili, umožnil im dostatočnú silu a životné zručnosti. Pri stretnutí s mladými ľuďmi, ktorých vývin sa neuberá žiaducim smerom, budeme opatrní a neposudzujeme rýchlo.

Literatúra

- Bergeret J.:** Toxikomanie a osobnost. Praha, Victoria Publishing, 1995.
- Freud A.:** Einführung in die Technik der Kinderanalyse. Leipzig, Wien - Zürich, 1927.
- Freud A.:** Einführung in die Psychoanalyse für Pädagogen. Stuttgart, 1930.
- Miller D.:** A Young Offender. London, Harmondsworth, 1976. Quo vadis, výchova? Zborník, Bratislava, Iuventa, 1998.
- Rohde-Dachser Ch.:** Das Border-line Syndrom. Bern, Stuttgart, Wien, Hans Huber Verlag, 1982.

Sak P.: Diagnostika, prognóza a resocializace skupin mládeže ohrožených sociálně negativním vývojem. Praha, PA ČR, 1997.

Štúrová J.: Zabudnuté deti. Bratislava, Psychprof, 2003.

Životný štýl mladej generácie v Petržalke. Bratislava, OZ POD a KZP, 1998.

Do redakcie došlo 20.2.2005.